

Penke Olga

Az *Uránia* Raynal-fordításai

Kármán József Uránia-ja a magyar felvilágosodás folyóiratainak sorában az utolsó kísérlet arra, hogy íróink gazdasági, társadalmi, intellektuális felzárkóztatásunkat a fejlettebb Nyugathoz a modellnek tartott országok hasonló irodalmi produktumait lefordítva, adaptálva valósítsák meg. Az első magyar nyelvű folyóiratok az angol, francia elődök-höz képest száz, százötven éves késéssel jelennek meg, így nálunk még a XVIII. század végén is hiányzik az anyagi fedezet, a széles közönség, az újságírással specializálódott írók köre, a gyors publikálást biztosan vállaló nyomda, a megfelelő reklám, a terjesztés lehetősége – egyszóval szinte minden alapfeltétel. Péczeli, Kazinczy, Batsányi, Kármán a szükséges feltételek hiányában is megpróbálkoznak európai színvonalú, magyar nyelvű folyóirat kiadásával. Kísérletük a megvalósított minőség vonatkozásában sikeresnek mondható, kudarcukat csupán kiadványaik kérész-élete mutatja.

Az európai felvilágosodás folyóiratait néhány alapvető sajátosság jellemzi, amelyeket

érdemes röviden áttekinteni, mert nagy részüket magyar nyelvű folyóiratainkban, így az *Uránia* ban is felfedezhetjük. A XVIII. századi folyóiratok az eredetiség kérdéséhez különleges módon viszonyulnak. Elsődleges tanító-nevelő célzatuk megvalósítása érdekében az ismeretek népszerűsítését az eredetiség szempontja elé helyezik. Az újságíró a Diderot-féle *Enciklopédia* meghatározása szerint egyéniségét nem az alkotás egész folyamatában, hanem csupán a vélemény formálásában, a megfogalmazás módjában, az igazság keresésében érvényesíti. Másfél évszázadon át is élnek olyan európai periodikák, amelyek kizárólag könyvismertetéseket közölnek. A lényeges információ kiválasztásának és továbbadásának igénye, a kritika, a kommentár, a vélemény megfogalmazásának kötelessége ugyanakkor teret ad az újságíró egyénisége kibontakoztatásának is. A továbbítandó ismeretek a művelődés és a tudományok minden területét átfogják. Gyakori a műrészeket közlése, amelyeket azután több folyóirat átvesz, esetenként más nyelvre le-

fordítva; a forrás megjelölése ezekben az esetekben egyáltalán nem kötelező. A periodikák egyéni színezetét legtöbbször csupán a szerkesztő és néhány kiemelkedő munkatárs válogatásai, szerkesztői elvei, írásai adják. A közreműködő újságírók, fordítók legtöbbször arc nélküliek maradnak, míg a szerkesztő az olvasót közvetlenül megszólítja, „intim” kapcsolat kialakításának lehetőségét adva meg számára. Az önmagát feltáró szerkesztő-író megnevezi meghódítandó közönségét, szívesen választja olvasónak a nőt, akiket, lévén, hogy a hagyományos tanulási formákból ki voltak zárva, az információra, a tudásra még férfi kortársaiknál is inkább rászorultaknak lát.

Kármán *Urániája* a szerkesztő szándéka szerint a legváltozatosabb ismereteket kívánja népszerűsíteni. A folyóirat tervezetében, bevezetőjében Kármán erkölcsi, nevelési, „históriai”, természettani, gazdasági és technológiai ismeretek nyújtását ígéri. Modellként a francia *Enciklopédiá*t és az enciklopédikus jellegű angol *Spectator*t nevezi meg, Steele és Addison híres folyóiratát, amelynek minden európai országban voltak követői, s amelynek hatását Bessenyei német nyelvű folyóirata, sőt bizonyos fokig *A Magyar Néző* című munkája is mutatja, mely már a címevel is utal a követett példára. A fenti témaköröket Kármán az olvasó érdeklődését különösen felébresztő egzotikus ismeretekkel is megpróbálja megtölteni. A gyarmatosítás eredményeként az európai ember számára is fontossá vált tudást közvetíti olvasóinak: a porcelánról, a kávéról gyakorlati és technológiai, a légy-madárkáról, a kolibriról természettani ismereteket közöl. Antropológiai, etnográfiai jellegű sorozatot indít az „Embernek külömb-féle Nemeiről” és a „Nemzetek

házasodási szokásairól” címmel. Ezek az ismeretek a XVIII. században a történettudomány, az erkölcs, a gazdaság tanához tartoznak. Kármán a legszélesebb olvasóközönség meghódításában reménykedik, de közvetlenül elsősorban a nőkhöz fordul. Az asszonyok művelésének, egyenrangúvá emelésének gondolata a magyar irodalmi és politikai életben egyaránt jellemző ebben az időszakban. Politikusaink éppen Raynalra hivatkozva kérelmezik az asszonyok bebocsájtását a parlamentbe, az első magyar nyelvű regények és színdarabok pedig gyakran választanak női főhőst. Az *Uránia* az európai folyóiratokat abban is követi, hogy műrészletek közlésére vállalkozik, amelyek között sok a fordítás. A forrás megjelölése gyakran hiányos, sokszor teljesen elmarad.

Az *Urániában* közölt egzotikus jellegű írások között találjuk Raynal abbé *A két India története* című művének két részletét. A tíz kötetes hatalmas munka, teljes címén *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes* (Az európaiak kereskedelmének és gyarmatainak politikai és filozófikus története a két Indiákon) az első francia gyarmatosítástörténet. A két novella- vagy anekdota-jellegű részlet a mű különböző köteteiből származik: a Kármán által *Eliza* címmel közölt írás, amely az *Uránia* II. kötetében jelent meg (1794. II. 111-118) a francia mű II. könyvének XV. fejezetéből, *A' két Szeretseny Ifjú* címmel a III. kötetben megjelent fordítás (1794. III. 243-245) pedig a XIV. könyv XVI. fejezetéből. A két műrészlet közötti kapcsolatot semmi nem jelzi, a történetek helyszíne is eltérő: az első Indiában, a második a Karib-tengeri Szent-Kristóf szigetén játszódik; a fordítások stílusa is eléggé eltér,

az elsőt valószínűleg németből, a másodikat talán inkább franciából fordították. Van ugyan az *Eliza* című történet előtt egy rövid bevezető, amelyben az írás szerzőjének bemutatásából a két szöveg összefüggésére lehet következtetni, az asszociáció azonban az időszakos kiadvány olvasóinak valószínűleg túl távoli volt, irodalomtörténetünk is csak az utóbbi években figyelt fel rá: „Raynal, a' kit ki nem esmér? ez a' kedves Író, kinek minden Sora Szívünket számtalan Érzésekkel tölti, minden Szava Képzésünket gazdagítja... ez a felséges Író, az Emberiség' Bajnoka, a' le-tapodott nyavalyás Szeretsenynek az Európai Hatalmas elleni Védelme”. (*Uránia*, 1794. II. 111)

Raynal abbé műve 1770-ben jelent meg először, majd 1774-ben és 1780-ban, jelentősen átdolgozott és kibővített változatban. A három változat legfőbb eltérése, hogy politikailag egyre inkább radikalizálódott, az utolsóban a zsarnok módra uralkodó király elleni lázadásra, forradalomra, rabszolgafelkelésre szító sorok is gyakoriak, sőt a gyarmatosítást általában elítélő szövegrészeket is találunk benne, amelyek a mű eredeti céljától és az első változat mondanivalójától merőben idegenek. Az utolsó változatban a mű szerzőjeként szereplő Raynal abbé által írt szövegrészek háttérbe kerülnek, mivel több közreműködő, akik főleg az enciklopédisták táborába tartoznak, közli a témáról gondolatait. Egyedül Diderot a harmadik változat egyharmadát írta. A műnek mintegy hetven kiadása (köztük számos kalózkiadás) jelent meg 1789-ig.

A gyarmatosítástörténet 1780-tól kezdve nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon. Először a szabadkőművesek körében, akik a gyarmatosításról írt bíráló sorokat asszociálták Magyarország gazdaságilag függő

viszonyával. A szabadkőművesek közül első-sorban *Berzeviczy Gergely* gazdaságpolitikai nézeteire gyakorolt a mű jelentős hatást, de nagyon valószínű, hogy Kármán is ebben a körben ismerkedett meg a művel. A legkorábbi irodalmi hatást a mű valószínűleg *Barcsay Ábrahámra* gyakorolta, aki Raynalhoz hasonlóan hevesen ítélte el a rabszolgakereskedelmet, a gyarmatosítás kegyetlenségeit. Ezek a kérdések, valamint az egzotikus árucikkek szükségességéről folyó polémia, sőt a Raynal személyéről szóló híradások is folyamatosan jelen vannak a 80-as 90-es évek időszaki kiadványaiban. 1781-ben a *Magyar Hírmondó* ban hírül adják a mű párizsi elítélését és az író kényszerű száműzetését. A franciaországi cenzúrát egyébként Migazzi érsek javaslatára még ugyanabban az évben követte az ausztriai tilalom is, amellyel a „keresztény vallás, minden fejedelem és állam számára igen veszélyes” könyvnek nyilvánították *A Két Indiát*. Ezek után Kármánnak Raynalt az emberiség tanítójának nevezni meglehetősen vakmerő cselekedet volt. Batsányi *Magyar Museum*ában Raynal pártatlanságát állítja követendő példának nemcsak a történetírók, hanem az újságírók elé is, újságírói hitvallását a műből idézett szövegrészek kommentárjaként fogalmazva meg (A mű magyarországi fogadtatásáról részletesen ld. Penke Olga, „L'Histoire des deux Indes en Hongrie au siecle des Lumieres”, In *Lectures de Raynal, L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siecle, Studies on Voltaire*, 286. Oxford, 1991. 265-287). A mű a legmélyebb hatást a magyar jakobinusokra gyakorolta: Mártinovics, Batsányi, Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjai legfőbb forrásuknak tekintik, *Őz Pál* hatvan oldal kiadványát is készítette a mű harmadik és negye-

dik kötetéből, mintegy 650 oldalból. Bizonyos szempontból talán még az *Uránia Eldorádó* című írása is ide kapcsolható.

Az *Urániában* található két szövegfordítás kiválasztása több szempontból rendkívül érdekes. Az *Eliza* című történet az európai irodalomban önálló életet élt, megjelent folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben, magyar hatása sem korlátozódik az *Urániára*, Kazinczy is lefordította brünni fogsága idején, 1797-ben *Raynalnak keserve Eliza után* címmel, és 1814-ben a *Yorick és Eliza levelei* című fordítása annexeként jelenteti meg. Az írás másik érdekessége, hogy a gyarmatosítástörténet azon részei között tartható számon, amelynek a kutatások jelenlegi eredményei alapján Diderot tollából származnak (Michele DUCHET, *Diderot et l'Histoire des deux Indes ou l'Écriture fragmentaire*, Paris, 1978. 69), így ez a kis történet az első magyar Diderot-fordítás, amelyet csak a XIX. század második felében követnek újabbak.

Az *Eliza* azonban nemcsak filológiai érdekes szöveg. Az idealizált női alak, akit három híres író – Sterne, Diderot és Raynal – idéz műszaként, emblématisz jelentőségű, a legfőbb morális értékeket, az erényt és az intellektuális érzékenységet egyesíti. Eliza ugyanakkor tehetséges író is. Esményi alakjának felidézése lehetőséget ad Raynalnak, hogy az ideális olvasót maga elé képzelje és őt megjelenítve önmaga idealizált képét is ábrázolja alkotás közben: a pártatlan, az igazság és a valóság-hűség eszményét követő íróét, aki „az emberiség, az igazság, a szabadság oltalmazója”, a történetíróét, akinek nemes feladata az utókor véleményének formálása. Az *Eliza* című történet az idő múlásán való elmélkedésre készíti az íróét. A szöveg megjő-

solja azt a kort, amikor a kincszomjas gyarmatosítók hatalmas építményei romokká hullanak szét. A romszimbólum fontos témái csendülnek meg: a civilizációk mulandósága, a természet határtalan voltának és az ember által létrehozott alkotások tűnékenységének ellentéte. Végül Eliza története a szeretett, fiatalon meghalt, kedves nő elsiratására is alkalmat ad. Ezt a szövegrészt Kármán különösen szépen és hűségesen fordítja: „Egek a' kik ki-merítették A jándékitokat, hogy egy Elizát formáljatok, egy Pillantásért adtátok őt? hogy legyen egy imádott, és örökre elvesztett Bálvány?” (*Uránia*, 1794. II. 114)

Kazinczy fordítása Kármánéval összehasonlítva általában kevésbé szöveghű, bizonyos részeket elhagy, de gördülékenyebb, élvezetesebb. Példaként egy patetikus, nehezen visszaadható mondat két, egyébként szöveghű fordítását hasonlítsuk össze. Kármán fordítása: „Üres remény! emberi lehetőségek zavarja! az én időm az ő szép napjait felül élte.” Kazinczyé: „Csalfa remény! öszverogyó építményei az emberi bizakodásnak! öregkorom túlhaladta az ő ifjú napjait.”

Az *Elizát* Kármán minden bizonnyal németből fordította, erre következtethetünk néhány szó furcsa magyarításából, pontatlan fordításokból. Így az „auteur original” azaz „eredeti író” összetételt a „Fő író”; a „candeur”, azaz „naivság, tisztalelkűség, nyíltság” szót a „Nagy-szívűség; a „tendresse”, azaz „gyengédség, szeretet, kedvesség” szót a „gyengélkedés” szójelentéssel adja vissza magyarul. Valószínűleg a lapossá, jellegtelenné vált lefordított szövegrészek is a kettős áttételnek tudhatók be. Fő bizonyítéknak mégis Kármán lábjegyzeteit tekinthetjük, amelyek német eredetire utalnak. Például a „tár” szó jelentését németül pontosítja lábjegyzetben

„Niederlage”, mégpedig a *Magazinra* hivatkozva (a francia szövegben az „entreprise de commerce” összetétel felelne meg). A több német folyóiratban is megjelent „novellára” talán a pozsonyi *Ungarisches Magazin*ban talált rá a szerkesztő. Az *Eliza* fordítóját is közli az *Uránia* „Kn” jelzéssel.

A *két Szeretseny Ifjú* című elbeszélés végén a folyóirat nem utal a fordítóra. Valószínűleg ez a szöveg is Kármán munkája, *Szinnyei Ferenc* bizonyította stilisztikailag, hogy mindkét elbeszélés fordítója Kármán (*Kármán József és az Uránia névtelenjei*, Budapest, 1924). Az előző történettől eltérően a forrás is teljesen homályban marad, sem a szerzőre, sem a műre nincs utalás. A fordítás feltételezésem szerint franciából készült, mindenesetre az előbbinél magyarosabb és szöveghűbb, noha nem a szöveg szó szerinti visszaadására törekszik.

Az amerikai Szent-Kristóf szigetén játszódó szerelmi tragédia két nemeslelkű néger tragikus történetét adja elő, akik, amikor beleszerettek ugyanabba a lányba, barátságukat nem akarták elárulni, így imádoztjukat készítették választásra, és mivel a lány erre képtelen volt, először őt ölték meg, majd magukat. A szentimentális, vadromantikus történet a felvilágosodás erkölcsi meséire emlékeztet, Prévost, Marmontel, vagy akár de Sade stílusában. A szerelem és a barátság erejét, „örvényeit” kívánja példázni, az érzelmek, a rendkívüli szenvedélyek iránti csodálatot mutatja. Az elbeszélés (amely az anekdoták rovatában kap helyet) az érzékenység különös iskolája, amelyben a történet végén a hármias gyilkosságot a fordító a „felséges” jelzővel illeti, némileg még fokozva a francia szöveg hasonló ítéletét. Az érzelmes történet és stílus illusztrálására idézzük a tragikus tett

előtti szövegrészt, amely egyfajta érzelmi csúcspont: „Gyakran forrón hullottak Könnyek Ölegetéseik között, azon Tárgyat szemlélvén, a'melly őket a' Kétségb'esés' Örvényéig hozta (a francia szövegben egyszerűen elkeseredtek = désespéraient). Gyakran megesküdték egymásnak, hogy azt többé nem szeretik, és inkább Életekről mondanak le, mintsem hogy Barátságoknak szent Köteleit szaggassák el. Az egész Környék érzékenyen szemlélte ezen nagylelkű Erőlködéseket”. (*Uránia*, 1794. III. 244) A történethez fűzött kommentárban a francia író és nyomában magyar fordítója a rendkívüli érzelmeken kívül külön felhívja az olvasók figyelmét a természet által nemesnek formált rabszolgák méltatlan helyzetére, és arra, hogy milyen bámulatra méltó és félelmet ébresztő energia nyilvánul meg a két ifjú cselekedeteiben. A korban nagy sikernek örvendő polgári dráma szerzőihez hasonlóan az érzékeny közönség együttérzését legbiztosabban felfűtő „szánalom” és „borzalom” ébresztőjét látja a történetíró a „vad” történetben. Érdekes, hogy az *Uránia* bevezetőjében Kármán a közönségre való hatás mechanizmusát a polgári dráma elméletíróira emlékeztetve fogalmazza meg (főleg Beaumarchais elképzelései viszszahoznak Kármán soraiban szinte szó szerint).

A barátság és a szerelem autentikus példáinak idézése a „vad” népeknél, primitív, vagy „álprimitív” környezetben, 1770-ben, a mű első változata születésének évében erkölcsi mesék egész sorának adott életet. Saint-Lambert *Deux amis. Conte iroquois* (Két barát. Irokéz történet) címmel Diderot által hamisnak és mesterkéltnek ítélt környezet és érzelmek megelevenítésével publikált egy novellát, amelyre válaszként több írás született. Közülük leghíresebb Diderot *Les deux amis*

de Bourbonne (A két bourbonne-i barát) című novellája, amelyben a heves szenvedélyek végzetes és ugyanakkor csodálatot ébresztő példáját adja. Diderot írásához fűzött értékezésében a valóság hűséges ábrázolásának (a „realizmusnak”, mondanánk mai terminológiával) ars poétikáját fogalmazza meg, és arra figyelmezteti olvasóit, hogy a csodálatot és félelmet ébresztő érzelmeket nem a távoli, ellenőrizhetetlen vidékeken kell keresni, hanem közvetlen közelünkben. *A két bourbonne-i két barát* egyébként először német fordításban a Magyarországon is jól ismert Gessner *Idyll* jeiben jelent meg és Goethe szerint Schiller *Haramiák* című darabjának is ihletője volt.

Visszatérve *A két Szeretseny Ifjú* történetéhez, fontos megjegyeznünk, hogy a korszak korabeli külföldi folyóirataiban ez a szöveg is önálló műként jelent meg, így például a német W.L. Wekhrlin 1788 és 1790 között kiadott *Hyperboreische Briefe* (Északi levelek) című folyóiratában (Ld. Jean MONDOT, „La réception de Raynal en Allemagne: l'exemple de Wekhrlin”, In *Lectures de Raynal, Studies on Voltaire* 286, Oxford, 1991. 191).

Kármán biztosan jól ismerte Raynal abbé nevét és a gyarmatosítástörténetet magát is, mégis valószínű, hogy a két történetet nem az

eredeti műből emelte ki, sem a műből készült valamelyik kivonatos kiadásból, amelyekhez szintén könnyen hozzájutott (például Péczeli könyvtárában, akinél hosszabb ideig tartózkodott). Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a szerkesztés során modellnek tekintett német, esetleg francia nyelvű folyóiratokból fordította magyarra a történeteket és a fordítás során kicsit még az eredetinel is érzelmebbre formálta őket választott olvasói, elsősorban az „asszonyi nem” érzékenységének kívánva megfelelni. A történeti, földrajzi, filozófiai, statisztikai szempontból kiemelkedő jelentőségű gyarmatosítástörténet így témáival, mozaikjaival, sajátos motívumaival hatott a magyar olvasókra Kármán *Urániáján* keresztül. Ezzel egyébként a szerkesztő elvei tökéletesen megvalósultak, *Bevezetőjében* ugyanis az időszaki kiadvány szerepét a következőképpen fogalmazza meg: „Setét és komor a mély tudományok tartománya, és a bölcsesség együgyű s kedves; fennyen hágó a tudósság, – az életbeli okosság kézzel fogható. Sükeretlen amaz, szépen gyümölcsöz ez... A sivatag tudósságot hasznavehető tudománnyá tenni, a képzelt és szörszálhasogató eszeskedéseket az élet, jó erkölcs és a köztársaság céljaihoz alkalmaztatni, a bölcsességet, mint Sokrates, az égből lehozni: ez is egy haszna az ily írásoknak.”